

AR PREKYBOS ŽMONĖMIS NUSIKALTIMAS – VIS DAR IŠŠŪKIS LIETUVOS TEISMAMS?

AURELIJUS GUTAUSKAS

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto

Baudžiamosios justicijos katedros profesorius

Socialinių mokslų (teisė) daktaras

Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius

Tel. + 370 5 236 6167

El. paštas aurelijus.gutauskas@tf.vu.lt

ĮVADAS

Prekiautojai žmonėmis nuolat ieško palankių aplinkybių, pažeidžiamų visuomenės grupių narių, kultūrinių, socialinių, politinių ir ekonominių spragų, kuriomis pasinaudoję pelnosi pažeisdami žmogaus teisę į laisvę ir orumą. Priverstinės santuokos, prekyba organais, seksualinis išnaudojimas, vergiškas darbas, prekyba vaikais – visa tai kasdien vyksta šalia mūsų. Kai kurių mokslininkų teigimu, prekyba žmonėmis įvairiomis formomis egzistavo visada, bet nebuvo laikoma rimta socialine problema tol, kol nebuvo pradėta viešinti oficialiose teisėsaugos institucijų ataskaitose ir žiniasklaidos pranešimuose. Prekyba žmonėmis yra socialinis reiškinys, kurį sunku suvokti ar priimti dėl visiškai išskirtinio jo pobūdžio. Gali atrodyti sunkiai įsivaizduojama, bet nuolat susiduriu su žmonėmis, kurie, sužinoję apie mano mokslinių ir praktinių interesų sritį, klausia: kas gi yra ta prekyba žmonėmis? Ar ji tikrai egzistuoja? Ar šiais laikais dar yra priverstinis darbas? Kokių šiuolaikinio žmonių išnaudojimo formų būna? Mano pirmoji reakcija anksčiau visada būdavo nuostaba, bet, kadangi panašiai nustebti tenka jau daug metų, padariau išvadą, kad toks nežinojimas tam tikra prasme yra normalus dalykas, – tiesiog daugeliui sunku suvokti, kad kalbama apie visišką kito žmogaus pavergimą ir elgesį su juo kaip su daiktu. Prekeiviai žmonėmis naudojasi ne tik nukentėjusiųjų kūnais, bet ir dideliu jų psichologiniu neatsparumu bei nepalankiomis aukų gyvenimo sąlygomis. Kita vertus, reikia įvertinti ir tai, kad prekybos žmonėmis kaip nusikaltimo samprata visuomenėje yra dar labai žemo lygmens. Tai rodo, kad visuomenė dar nelabai supranta šį reiškinį, nesuvokia jo pavojingumo. Kartu aiškėja, kad net ir valstybė prekybos žmonėmis nevertina (bent pastaruoju metu) kaip grėsmės ir nelaiko šio reiškinio prioritetine kovos su nusikalstamumu kryptimi. Nusikaltėlių, prekiaujančių žmonių gyvenimu,

aukomis tampa vyrai, moterys ir vaikai, ir pažeidžiami, ir išsilavinę asmenys. Prekyba žmonėmis yra pelningas organizuotų nusikalstamų grupuočių verslas taip pat ir dėl to, kad dar daug beviltiškai nusivylusių žmonių ieško galimybių palikti prastas socialines ir ekonomines savo gyvenimo sąlygas, ieškoti ar iškeisti jas į bet ką, kas, jų manymu, būtų geriau. Kaip tik tokie žmonės dažniausiai tampa prekeivių žmonėmis taikiniu.

Tikrasis uždavinys šiandien – suprasti šį reiškinį ir daugybę jo aspektų, kad būtų galima veiksmingai jį kontroliuoti taikant tinkamas priemones. Didėjanti nelegali migracija ir valstybių negebėjimas šių srautų reguliuoti, auganti prostitucijos, fizinio darbo paklausa, žmonių organų kontrabanda ir jos smurtinis priedas – prekyba žmonėmis – suteikia nusikaltėliams plačias galimybes veikti. Dabartinę kovos su prekyba žmonėmis politiką galima skirstyti į tris pagrindines kategorijas: a) prevencija ir atgrasymas, b) teisėsaugos institucijų veikla ir baudžiamasis persekiojimas už prekybą žmonėmis, c) prekybos žmonėmis aukų apsauga, reabilitavimas ir pagalba joms. Deja, šiems oficialiems veiksams trukdo daugybė problemų, kaip antai nepakankami įrodymai bylose, nemotyvuoti teismų priimami sprendimai, silpnos socialinės institucijos, patiriančios logistikos sunkumų, nepakankami profesiniai gebėjimai teikti paramą asmenims, nukentėjusiems nuo prekybos žmonėmis. Tokia padėtis netiesiogiai skatina nusikaltėlius, didina jų nebaudžiamumo jausmą ir teikia galimybę pakartotinai prekiauti žmonėmis. Be to, liudytojai tokiose bylose būna nedrąsūs, jų ryžtas duoti parodymus greitai išblėsta, daugelis jų (ypač merginos) stokoja svarbaus procesinio patikimumo bruožo. Netgi jei aukos sutinka duoti parodymus ir byla perduodama teismui, proceso sėkmė vis tiek nebus užtikrinta – kaltinamieji turi gerų advokatų, kurie taikliai aptinka silpniausius kaltinimo elementus, pabrėžia nukentėjusiųjų parodymų nepatikimumą, išryškina visas prieštaras ir dažnai laimi procesą: kaltininkai arba visiškai išsteisinami, arba jų veikos perkvalifikuojamos į baudžiamas švelniau – pelnymąsi iš kito asmens prostitucijos arba įtraukimą į prostituciją.

Taigi, norint pristabdyti (nesiryžtu sakyti – visiškai sustabdyti) prekybą žmonėmis, reikia keistis informacija, plėsti supratimą apie naujas prekybos žmonėmis ir išnaudojimo formas, koordinuoti pastangas kovojant nacionaliniu ir tarptautiniu lygmeniu, susipažinti su geriausia tarpvalstybinių ir regioninių kovos su prekyba žmonėmis veiksmy ir veiklos patirtimi, aptarti socialinius šio reiškinio padarinius ir aukų statusą, rasti bendrą požiūrį į tai, kas čia yra nusikaltėliai ir aukos.

1. SITUACIJA LIETUVOJE IR NAUJOS PREKYBOS ŽMONĖMIS TENDENCIJOS

Analizuojant Lietuvos statistikos duomenis, galima išvelgti per 2013–2021 m. laikotarpį pradėtų ir baigtų ikiteisminių tyrimų dėl prekybos žmonėmis nusikaltimų skaičiaus

pokytį. Nuo 2012 m. pradėtų ikiteisminių tyrimų skaičius nuosekliai augo, daugiausia jų pradėta 2015–2017 m. (2015 m. pradėti 27 ikiteisminiai tyrimai, 13 baigtų; 2016 m. – atitinkamai 29 pradėti ir 20 baigtų; 2017 m. – 35 pradėti ir 23 baigti), o nuo 2018 m. ir pradedamų, ir baigtų ikiteisminių tyrimų skaičiaus mažėja. Štai 2018 m. ikiteisminių tyrimų pradėta 14, o 13 baigta; 2019 m. – 16 pradėta ir 5 baigti; 2020 m. – 11 pradėta ir 10 baigta; 2021 m. – 7 pradėti ir 5 baigti, o 2022 m. – 9 pradėti ir 6 baigti¹. Iš viso per 2012–2022 m. laikotarpį buvo pradėti 206 ikiteisminiai tyrimai dėl prekybos žmonėmis nusikaltimų. Tiesa, 2022 m. ikiteisminių tyrimų nežymiai daugėjo (iki 2022 m. lapkričio buvo pradėti 3 ikiteisminiai tyrimai dėl seksualinio išnaudojimo, po 2 ikiteisminius tyrimus – dėl vertimo vykdyti nusikalstamas veikas ir priverstinio darbo, po 1 ikiteisminių tyrimą – dėl vaikų pardavimo įvaikinti ir išnaudojimo elgetauti).

Pagrindiniai išnaudojimo tikslai – nusikalstamų veikų darymas, priverstinis darbas ir seksualinės paslaugos. Taigi tendencijos Lietuvoje tos pačios – priešingai nei kone visoje Europos Sąjungoje, vyrauja prekybos žmonėmis ne seksualiniam išnaudojimui formos. Per visą dešimtmetį asmenys daugiausia buvo išnaudojami verčiant juos daryti nusikalstamas veikas. 2013 m. dauguma ikiteisminių tyrimų buvo pradėti dėl prekybos žmonėmis ne seksualiniam išnaudojimui, – pirmą kartą tokių tyrimų skaičius viršijo tyrimų dėl prekybos žmonėmis seksualiniam išnaudojimui. Daugiausia, net 40 proc., asmenų buvo išnaudojami nusikalstamai veikai daryti (31 proc. seksualiniam išnaudojimui, 18 proc. – priverstiniam darbui). ES valstybėse dominuoja baudžiamosios bylos dėl seksualinio išnaudojimo – 68 proc., dėl priverstinio darbo – apie 20 proc., nusikalstamų veikų darymo – apie 6 proc., išnaudojimo elgetavimui – apie 4 proc. Įdomu tai, kad tikslo šalimi net 36 proc. visų prekybos žmonėmis atvejų buvo Lietuva, 18 proc. atvejų asmenys buvo išnaudojami Jungtinėje Karalystėje, kiek mažiau (15 proc.) – Vokietijoje. Visais kitais atvejais prekybos žmonėmis tikslas buvo kitos ES ir Skandinavijos šalys, pavieniai – JAV, Dominikos Respublika, Šveicarija².

2021 m. viduryje staiga padidėjus prie Lietuvos ir Baltarusijos sienos plūstančių migrantų skaičiui, susidarė sunki humanitarinė padėtis, kai migrantai ilgą laiką buvo įstrigę be galimybės naudotis pagrindinėmis socialinėmis paslaugomis ar tarptautinės apsaugos procedūromis. Lietuvos valdžios institucijų duomenimis, vien 2021 m. birželio ir liepos mėn. į šalį neteisėtai atvyko daugiau kaip 3 300 migrantų³. Tapo akivaizdi viena iš naujų prekybos formų, vadinamoji prekyba žmonėmis dėl politinių tikslų, – migrantų išnaudojimas siekiant sukelti humanitarinę krizę Lenkijos, Lietuvos, Latvijos

1 Lietuvos kriminalinės policijos biuro duomenys (2022).

2 Lietuvos kriminalinės policijos biuro duomenys (2022).

3 Draft GRETA report on Lithuania (3th evaluation round). Council of Europe (2023).

ir Baltarusijos pasienyje, taip pat vadinamajame Balkanų kelyje⁴. Beje, 2021 m. liepą ir rugpjūtį buvo iš dalies pakeistas Lietuvos Respublikos įstatymas dėl užsieniečių teisinės padėties, leidžiantis valdžios institucijoms, esant ekstremaliai situacijai dėl masinio užsieniečių antplūdžio, panaikinti svarbias prieglobsčio procedūros apsaugos priemones, sulaikyti migrantus ilgesniam laikui vien dėl to, kad jie neteisėtai atvyko į Lietuvą, ir nedelsiant grąžinti juos atgal nesuteikiant galimybės pasinaudoti prieglobsčio procedūromis⁵.

Be to, nuo Rusijos invazijos į Ukrainą pradžios 2022 m. vasario 24 d. Lietuvoje užregistruota daugiau kaip 77 000 atvykusiųjų iš Ukrainos (dauguma jų – moterys ir vaikai)⁶. Deja, karo padėtimi Ukrainoje naudojasi ir nusikaltėliai: fiksuojami prekybos žmonėmis seksualiniam išnaudojimui ir priverstiniam darbui atvejai, vaikų dingimo – vieno iš tėvų savo vaiko pagrobimo be kito iš tėvų sutikimo atvejai (angl. *parental kidnapping*)⁷.

Paprastai prekeivių žmonėmis veikla susijusi su pelno siekimu ir gavimu, bet pastaruoju metu prekeivių žmonėmis ar išnaudotojų gaunama nauda ne visada yra vien pinigine. Europoje didėjant migrantų ir pabėgėlių srautams, radosi ir vis labiau įsitvirtina nauja prekybos žmonėmis atmaina – vadinamasis „išgyvenimo seksas“, „seksas pagal sandorį“⁸, kitaip tariant, situacijos, kai žmonės priversti parduoti savo seksualines paslaugas tam, kad išgyventų keliaudami į savo tikslo valstybę (atsilyginti už maistą, apgyvendinimą, sumokėti kontrabandininkams už tolesnę kelionę ir pan.). Pasitaikė atvejų, kai apsaugos darbuotojai ar net pareigūnai reikalavo iš prieglobsčio prašytojų seksualinių paslaugų mainais į pagalbą sprendžiant administracinius klausimus, siūlydami už tai fizinę apsaugą, lengvesnį sienos patikros punktų perėjimą ir kt. Tiesa, tokios situacijos retai įvardijamos kaip prekyba žmonėmis, nes neižvelgiama žmogaus išnaudojimo požymių, nors asmuo, patekęs į beviltišką padėtį, būna priverstas keisti seksą į prekę ar paslaugą, jei jam nesuteikiama jokių alternatyvų.

Kita tendencija, ypač Skandinavijos valstybėse, – nelydimų ir prieglobsčio ieškančių berniukų ir jaunų vyrų iš Afganistano ir Pakistano seksualinis išnaudojimas, pavadintas terminu *bacha bāzi* (berniukų šokėjų veikla)⁹, kuris reiškia jaunų berniukų pri-

4 Human dignity lost at the EU's borders. Protecting Rights at Borders (PRAB). Report (2021).

5 Lietuvos Respublikos įstatymas dėl užsieniečių teisinės padėties. 2004-04-29, Nr. IX-2206.

6 Lietuvos kriminalinės policijos biuro duomenys (2022).

7 U.S. Department of State. 2023 Trafficking in Persons Report: Ukraine. Žr. <https://www.state.gov/reports/2023-trafficking-in-persons-report/ukraine/>.

8 Trafficking Along Migration Routes to Europe. Bridging the Gap between Migration, Asylum and Anti-Trafficking (2018). EU, p. 16.

9 Aronowitz, A. (2016). The Social Ethology of Human Trafficking: How Poverty and Cultural Practices Facilitate Trafficking. Iš: *Human Trafficking: Issues Beyond Criminalization*. Vatican City: Libreria Editrice Vaticana.

vertimą įvairiuose vakarėliuose dainuoti ir šokti persirengus moteriškais rūbais vyresnio amžiaus vyrų auditorijai, užmegzti priverstinius seksualinius santykius.

Nuteistųjų verbavimas priverstiniam darbui, peržengiančiam įprastas kalinimo ribas, gali būti Europos Tarybos konvencijos dėl veiksmų prieš prekybą žmonėmis (toliau – Konvencija) taikymo sritimi. Tokį darbą kaliniams dažniausiai skiria kalėjimų administracija. Šalyse, kuriose egzistuoja neformali kalinių hierarchija (Armėnijoje, Baltarusijoje, Latvijoje, Moldovoje, Ukrainoje ir kitose), priverstinis arba privalomasis darbas gali būti paskirtas žemiausiojo rango („degradavusiems“) kaliniams, dažnai tokį darbą jiems paskiria aukštesniojo rango kaliniai („neliečiamieji“). Pareiškėjas byloje *A. T. prieš Rusiją* skundėsi, kad kartu su juo kalėję asmenys privertė jį dirbti grasindami fiziniu smurtu. Pareiškėjas byloje *Petrov prieš Moldovos Respubliką* teigė, kad kalėjimo administracija vertė jį atlikti statybos darbus, kurie kartais trukdavo 14 val. per dieną¹⁰.

Viena iš šiulaikinės vergijos ir išnaudojimo, kaip prekybos žmonėmis, formų, pripažįstamų autoritetingų tarptautinių organizacijų ir institucijų, dirbančių kovos su prekyba žmonėmis srityje (pvz., Tarptautinės darbo organizacijos, Jungtinių Tautų Organizacijos Narkotikų ir nusikalstamumo biuro, kt.), yra santuokinė vergija¹¹. Tam, kad fiktyvi santuoka būtų pripažinta prekybos žmonėmis forma, turi būti nustatyti visi privalomieji tarptautinėje teisėje įvardijami požymiai: veika (parduoti, pirkti, įgyti, verbuoti, gabenti, laikyti nelaisvėje ar kitaip kontroliuoti), būdas (fizinio ar psichologinio smurto naudojimas, galimybės priešintis ribojimas, pasinaudojimas priklausomumu ar pažeidžiamumu), tikslas (seksualinis išnaudojimas, priverstinis darbas, vergija, organų pasisavinimas transplantacijai, priverstinės paslaugos)¹².

Keičiantis geopolitinei situacijai, prekyba žmonėmis taip pat kinta. Įprastus, teisėsaugai žinomus prekybos žmonėmis būdus keičia naujos šio reiškinių formos, nauji *modus operandi*. Šių dienų prekyba žmonėmis ir jos etapai nuo verbavimo iki aukų išnaudojimo sparčiai persikelia į kibernetinę erdvę, kur nėra tarptautinių sienų ir dar nepakanka įgūdžių bei priemonių nustatyti aukas, patraukti baudžiamojon atsakomybėn prekeivius. Technologijų poveikis itin svarbus dviejuose prekybos žmonėmis etapuose: verbavimo ir išnaudojimo. Technologijų taikymas prekybos žmonėmis kontekste plinta, todėl dauguma valstybių technologijų poveikį prekybai žmonėmis laiko labai svarbiu arba svarbiu. Įvairiose šalyse atsiranda naujų seksualinio išnaudojimo tendencijų: naujamos tiesioginio interneto kameros, mokamosios vaizdo pokalbių programos, kuria-

10 Secretariat of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings. 45th meeting of GRETA, Strasbourg, 26–28 September 2022.

11 *Global Estimates of Modern Slavery. Forced Labour and Forced Marriage* (2022). International Labour Organization (ILO), Walk Free, and International Organization for Migration (IOM).

12 *Interlinkages between Trafficking in Persons and Marriage* (2020). Issue paper. United Nations Office on Drugs and Crime. Vienna, p. 59–61.

mos ir naudojamos programėlės aukoms kontroliuoti. Tokiomis interneto kameromis ir vaizdo pokalbių programėlėmis naudojama siekiant tiesiogiai transliuoti seksualinius veiksmus su prekybos žmonėmis aukomis, prekeiviams lengviau internetu užmegzti ryšius su pažeidžiamais asmenimis¹³. Lietuvoje *modus operandi* – verbavimas, gabenimo organizavimas – taip pat persikėlė į elektroninę erdvę. Prekeiviai žmonėmis savo aukų ieško pasinaudodami ir socialiniais tinklais, mobiliosiomis programėlėmis. Vis dažniau prekeivių tikslu tampa ne seksualinis išnaudojimas, bet išnaudojimas nusikalstamų veikų darymui, priverstiniam ir vergiškam darbui. Plinta nauja prekybos žmonėmis forma – vaikų gabenimas iš Europos į Siriją terorizmo tikslais¹⁴.

2. KAS DAŽNIAUSIAI NESUGEBA PASIPRIEŠINTI PREKEIVIAMS ŽMONĖMIS IR PATENKA Į JŲ SPĄSTUS?

Pirmiausia atkreiptinas dėmesys į skirtingų sąvokų vartojimą, kartais netinkamai jomis įvardijant ir apibūdinant pažeidžiamus žmones: „potencialios aukos“ (apie pažeidžiamus asmenis, kurie gali tapti prekybos žmonėmis aukomis), „numanomos aukos“ (vartojama siekiant nurodyti asmenis, kai yra požymių, kad jie galėjo tapti prekybos žmonėmis aukomis), „nustatytos prekybos žmonėmis aukos“ (žmonės, kurie buvo oficialiai atitinkamų valdžios institucijų pripažinti prekybos žmonėmis aukomis)¹⁵. Per pastarąjį dešimtmetį 43 proc. visų nukentėjusiųjų buvo moterys, 41 proc. – vyrai, 16 proc. – vaikai. Absoliuti nukentėjusiųjų dauguma (89 proc.) – lietuviai. Per visus tuos metus būta nukentėjusių ir kitų šalių – Nepalo, Čekijos, Ukrainos, Tailando, Kambodžos ir kt.¹⁶ piliečių. Lietuvoje itin ryški kaimo regionų atskirtis nuo miestų. Sunki materialinė padėtis, socialinė atskirtis, priklausomybės, švietimo stoka lemia tokių žmonių (dažniausiai jaunų, neturinčių išsilavinimo) pažeidžiamumą, jie rizikuoja, priima nepatikimus pasiūlymus, dėl informacijos trūkumo naiviai pasitiki jiems pagalbą siūlančiais asmenimis.

Apibūdinant prekybos žmonėmis aukos – vaiko portretą, galima būtų nurodyti kai kuriuos būdingus požymius: nelankantis mokyklos, nesiekiantis įgyti profesijos, blogai besimokantis, gyvenantis skurdžioje aplinkoje ar vaikų globos institucijoje, priklausomas nuo psichoaktyviųjų medžiagų. Suaugusio žmogaus, tapusio prekybos žmonėmis

13 Campana, P. (2021). Online and Technology-facilitated Trafficking in Human Beings (THB). UK.

14 Targeting Vulnerabilities: The Impact of the Syrian War and Refugee Situation on Trafficking in Persons - A Study of Syria, Turkey, Lebanon, Jordan and Iraq (2015). ICMPD, www.icmpd.org/fileadmin/ICMPD-Website/Anti-Trafficking/Targeting_Vulnerabilities_EN_SOFT_.pdf.

15 Touzenis, K. (2010). Trafficking in human beings. Human rights and trans-national criminal law, developments in law and practices. UNESCO.

16 Lietuvos kriminalinės policijos biuro duomenys (2022).

auka, dažniausi bruožai: neturintys išsilavinimo nei profesijos, nedirbantys, gaunantys menkas pajamas, gyvenantys skurdžioje aplinkoje, nesutariantys su artimaisiais, nemokantys užsienio kalbų, priklausomi nuo psichoaktyviųjų medžiagų. Priverstiniam darbui dažniausiai išnaudojami vyrai, kurie pasižymi naivumu, silpnais socialiniais ryšiais, dažnai turi ir kriminalinės patirties. Išnaudojami vyrai ir moterys tikisi, kad „geradarys“ jiems padės, kad neatsitiks nieko blogo, priima darbo pasiūlymus nepatikrinę informacijos apie darbo pobūdį ir darbą siūlantį asmenį. Tarkim, nukentėjusieji sutinka vogti iš parduotuvių prekiautojų žmonėmis naudai, tikėdamiesi, kad niekas apie tai nesužinos, reikės tai atlikti tik vieną kartą arba tiek, kiek patys norės, o už tai gaus sutartą užmokes-tį. Moterys dažniausiai sutinka su menkai pažįstamų vyrų pasiūlymais pakeliauti, pama-tyti varžybas ar koncertą, persikelti į užsienio šalį, net neišsiaiškinusios siūlytojo asmens duomenų, ir iškeliauja be pinigų ir profesinio išsilavinimo, nemokėdamos kalbų, turė-damos psichinę ar fizinę negalią ir pan. Be to, moterys sutinka tuoktis su trečiųjų šalių piliečiais, naiviai tikėdamosi, kad nebus išnaudojamos, gaus užmokes-tį ir nesunkiai nuo jaunikio pabėgs arba vėliau santuoką anuliuos.

3. EUROPOS ŽMOGAUS TEISIŲ TEISMO VAIDMUO KOVOS SU PREKYBA ŽMONĖMIS SRITYJE

Nepaprastai svarbu, kad EŽTT formuoja savo praktiką šioje srityje ne teisiniame vakuu-me, o vadovaudamasis, be kita ko, kitais tarptautinės teisės aktais dėl vergijos ir į vergiją panašios praktikos, priverčiamojo darbo, prekybos žmonėmis draudimo ir kt.¹⁷ EŽTT sprendimuose pateikiamas Konvencijos 4 straipsnio nuostatų aiškinimas ir jų taikymas konkrečiose bylose neabejotinai naudingas ir reikšmingas Lietuvos teismams, nagrinė-jantiems baudžiamąsias bylas dėl į šio reglamentavimo sritį patenkančių nusikalstamų veikų. Čia pabrėžtini keli aspektai. Visų pirma EŽTT nustato nacionaliniams teismams pareigą išsamiai ir tinkamai ištirti prekybos žmonėmis nusikaltimus, apsaugoti aukas ir nubausti asmenis, kaltus dėl prekybos žmonėmis. Labai svarbu tai, kad EŽTT apibendri-no savo praktiką dėl Konvencijos 4 straipsnyje nurodytų vergijos, nelaisvės, priverčia-mojo ar privalomojo darbo sąvokų aiškinimo, taip pat aprobavo iki šiol savo praktikoje plėtotą poziciją dėl prekybos žmonėmis reiškimo, tiesiogiai Konvencijos 4 straipsnyje nenurodyto, bet patenkančio į jo taikymo sritį, aiškinimo. Pagal Konvencijos 4 straips-nį (prekybos žmonėmis kontekstas), buvo patvirtinta, kad principai, taikomi prekybai žmonėmis, taikytini ir bylose dėl priverčiamosios prostitucijos. EŽTT taip pat išplėtojo priverstinės tarnystės vertinimą kaip priverčiamąjį darbą ir sunkesnę jo formą – ne-

17 Plačiau žr. <https://www.coe.int/en/web/anti-human-trafficking/judgments-of-the-court>

laisvę, bei pateikė naudingų išaiškinimų, kaip atskirti priverčiamąjį darbą, draudžiamą pagal Konvencijos 4 straipsnį, nuo priimtinos tarpusavio pagalbos, kurios įprastai gali būti reikalaujama bendroje buityje¹⁸.

Šio Teismo vaidmuo reikšmingas sprendžiant dėl kompensacijos nukentėjusioms nuo prekybos žmonėmis aukoms galimybės. Kyla klausimų, kiek pagal Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją (toliau – EŽTK) garantuojama teisė į kompensaciją? Ar neproporcinga (per maža) kompensacija, kurią nacionaliniai teismai priteisia prekybos žmonėmis aukoms, gali neatitikti EŽTK 4 straipsnio (vergijos ir priverčiamojo darbo draudimas)? Kokio dydžio kompensacija turėtų būti skiriama, kad būtų įvykdyti šio straipsnio reikalavimai?

Vertinant aukos statusą baudžiamajame procese labai svarbu, ar teismas, nagrinėdamas kaltininko skundą pagal EŽTK 6 straipsnį (teisė į teisingą bylos nagrinėjimą), gali atsižvelgti į prekybos žmonėmis aukų padėtį procese. Pavyzdžiui, ar galima daryti prielaidą, kad bylos pobūdis yra pakankamas pagrindas atsisakyti priešpriešinti (kryžminės apklausos metu) aukas su nusikaltėliais? Taip pat sprendžiama dėl bausmių, skiriamų nusikaltimų prekybos žmonėmis bylose, dydžių atsižvelgiant į proporcingumo principą. Ar pernelyg švelni bausmė už prekybos žmonėmis nusikaltimą gali kelti klausimų dėl Konvencijos 4 straipsnio taikymo? Jei taip, tai kokios bausmės rūšys ir dydžiai gali būti nesuderinami su EŽTK reikalavimais?

Kyla problemų ir dėl laikinųjų apsaugos priemonių taikymo nukentėjusiems nuo prekybos žmonėmis. Teismas, gavęs galimų prekybos žmonėmis aukų prašymą taikyti jiems laikinąsias apsaugos priemones, pagal Teismo reglamento 39 taisyklę sprendžia klausimą dėl tokių prašymų tenkinimo. Remdamasis minėtąja taisykle, teismas gali taikyti laikinąsias apsaugos priemones išimtiniais atvejais ir tik tada, kai mato realų pavojų, kad pareiškėjui bus padaryta didelė, nepataisoma žala, jei tokia priemonė nebus pritaikyta. Be to, sprendžiama, ar pakartotinė prekybos žmonėmis rizika yra pakankamas pagrindas tenkinti prašymą ir užkirsti kelią auką išvežti į galimos rizikos šalį.

4. AR PREKYBOS ŽMONĖMIS NUSIKALTIMAS VIS DAR YRA IŠŠŪKIS LIETUVOS TEISMAMS?

Manytina, kad 2006 m. prasidėjo lūžis, kitaip tariant, buvo atrasta sėkmingo prekybos žmonėmis baudžiamojo persekiojimo formulė. Vienoje Lietuvos Aukščiausiojo Teismo nutartyje buvo išsakyta kategoriška nuostata, kad prezumpcijos, jog aukos laisvė bus varžoma ateityje, baudžiamojoje justicijoje būti negali. Teismai padarė išvadą, kad nenu-

18 Didžiosios kolegijos 2020 m. birželio 25 d. sprendimas byloje *S. M. prieš Kroatiją*, peticijos Nr. 60561/14.

stačius, jog laisvė buvo suvaržyta, veika negali būti kvalifikuojama pagal BK 147 straipsnį. Sandoriui pavykus, pirkėjai galėtų visiškai kontroliuoti žmogų, bet toks įrodinėjimo būdas baudžiamojoje teisejoje neleistinas. Informacija apie tai, kas tam tikrais atvejais atsitinka prostitucija užsienio valstybėse užsiimančioms moterims, nėra pakankamas pagrindas daryti išvadą, kad žmogaus valia nagrinėjamu atveju buvo palenkta¹⁹. Tai gi, po šios nutarties prokurorai pradėjo aktyviau grįsti kaltinimus kita teisine logika – pasinaudojimo pažeidžiamumu ir apgaulės požymiais. Ši teisinė logika pasirodė esanti veiksminga ir rezultatyvi, o svarbiausia, – tapo priimtina ir teismams. Veikos priešingumas laisvei gali būti grindžiamas tuo, kad pažeidžiamas ar apgautas asmuo nepriima sprendimo kaip laisvas žmogus. Jis pasiduoda verbuotojui, nes dėl savo socialinės atskirties, sunkios materialinės padėties, priklausomybės, naivumo ir pan. negali laisvai rinktis ir lengvai pasiduoda primestam pasiūlymui įsitraukti į išnaudojimą. Skirtingai nei kitos valstybės, Lietuva žengė drąsų, novatorišką žingsnį ir nuo šiol pasižymi gana sėkmingais nesmurtinės prekybos žmonėmis užkardymo rezultatais.

Kitas labai svarbus kovos su prekyba žmonėmis žingsnis – 2016 m. kovo 1 d. įsigalioję nauji Baudžiamojo proceso kodekso pakeitimai²⁰. Nacionaliniai teismai įgijo naujų priemonių, leidžiančių ne tik užtikrinti papildomą prekybos žmonėmis aukos teisių ir teisėtų interesų apsaugą, bet ir išvengti situacijų, kai išteisinamasis nuosprendis priimamas dėl nukentėjusiojo nenoro ar nesugebėjimo duoti parodymus, nulemtu emocinės jo būsenos. Pirmoji tokia priemonė buvo nauja atstovavimo forma (BPK 56¹ straipsnis „Nukentėjusįjį lydintis asmuo“). Prekybos žmonėmis aukai suteikta teisė turėti lydintį asmenį. Tai gali būti, pavyzdžiui, nevyriausybinių organizacijų atstovas arba kitas asmuo, įgijęs aukos pasitikėjimą ir sutinkantis lydėti auką viso proceso metu. Be to, teismai, siekdami išvengti situacijos, kai nukentėjusysis, posėdžių salėje akis į akį susidūręs su kaltininku, neduoda parodymų arba keičia ikiteisminio tyrimo metu savo duotus parodymus, arba, kaip gana dažnai pasitaiko teismų praktikoje, vengia atvykti duoti parodymus į teismą ir teismas netenka vieno iš svarbiausių įrodymų šaltinių, įgijo galimybę prekybos žmonėmis aukos apklausą atlikti kitaip, išvengdami antrinės viktimizacijos (pavyzdžiui, nuotoliniu būdu, per vidinę televiziją, vaiko apklausos kambarielyje ir pan.)²¹.

BK 147, 147¹ ir 157 straipsniuose nustatyta galimybė atleisti prekybos žmonėmis auką nuo baudžiamosios atsakomybės už nusikalstamą veiką, kurią ji buvo priversta padaryti dėl savo padėties²². Tai taikytina atvejams, kai pati auka verbavo kitas aukas, prižiūrėjo jas, grasino joms ir pan. Įstatymas leidžia atleisti tokį asmenį nuo atsakomybės ir suteikti

19 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-332/2006.

20 Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas (2002). *Valstybės žinios*, 37-1341.

21 Ten pat.

22 Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (2000). *Valstybės žinios*, 89-2741.

jam nukentėjusiojo ar liudytojo statusą. Taigi iš esmės gerąja prasme pasikeitė požiūris į auką, bet teismui dėl to kyla nuolatinių iššūkių. Požiūrio į auką pokytis Lietuvos teismams itin aktualus, nes teismų sistemos institucijų subjektų praktikoje apklausos prekybos žmonėmis byloje tvarka ir įrodymų (neretai – nenuoseklių ir kintančių) vertinimas tebėra gana sunkus uždavinys. Taip yra todėl, kad prekybos žmonėmis aukos dažniausiai tampa aukomis dėl savo pažeidžiamumo – sunkios finansinės padėties, tam tikrų psichikos ypatumų, dėl socialinių įgūdžių stokos, socialinio pažeidžiamumo, nepasitikėjimo savimi ir pan. Šie aspektai, nusikalstamos veikos metu lėmę aukos pažeidžiamumą, neišnyksta, o laikui bėgant netgi ryškėja. Todėl atsirado būtinybė tikslinti į auką orientuotą baudžiamosios justicijos modelį. 2021 m. sausį Lietuvos Respublikos Seimas priėmė Pagalbos nuo nusikalstamos veikos nukentėjusiems asmenims įstatymą, kuriuo įgyvendinama Europos Parlamento ir Tarybos direktyva 2012/29/ES, kuria nustatomi būtiniausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai (ES aukų teisių direktyva)²³.

Ką galima pasakyti apie 2017–2022 m. kovos su prekyba žmonėmis raidos etapą? Kasacinės instancijos teismo praktikoje baudžiamųjų bylų, susijusių su prekyba žmonėmis, nagrinėjimas nėra dažnas, bet teismas jau yra nustatęs tam tikrus šios normos taikymo standartus ir įtvirtinęs juos kaip teisminius precedentus. Visų instancijų teismų patikras jau perėjo kai kurios bylos dėl žmonių seksualinio išnaudojimo, dėl nepilnamečių išnaudojimo nusikalstamų veikų darymui, dėl prekybos vaikais suaugusiems asmenims, dėl prekybos žmonėmis kitokiam seksualiniam išnaudojimui, dėl merginų išnaudojimo internetinei (angl. *on-line*) pornografijai, dėl išnaudojimo priverstiniam darbui.

Nuosekliai plėtojama praktika dėl prekybos žmonėmis teismo vertinimo atkreipiant dėmesį į tai, kad prekybos žmonėmis atvejais yra svarbūs požymiai – elgimasis su asmeniu lyg su daiktu, disponavimas juo kaip preke, jo laisvės ir valios varžymas²⁴. Kasacinis teismas atkreipia dėmesį į BK 147 straipsnyje įtvirtintą sudėtingą prekybos žmonėmis objektyviųjų požymių struktūrą, nustatančią daug alternatyvių veikų, poveikio būdų ir išnaudojimo formų. Dėl to atsiranda sąlygos netinkamai šią normą taikyti ir pernelyg išplėsti jos taikymo sritį (beje, gynybos argumentai dažniausiai ir būna grindžiami tuo, kad teismai, nuteisdami asmenis už prekybą žmonėmis, per plačiai aiškino BK 147 straipsnio sudėties požymius). Atsižvelgdami į šio straipsnio svarbą, ginamas vertybes ir paskirtį, teismai turėtų itin atsakingai vertinti objektyviųjų ir subjektyviųjų požymių visumą, motyvuotai pagrįsti savo išvadas dėl šio straipsnio taikymo ir nustatyti pagrįstas taikymo ribas²⁵. Negali šis sunkus, konvencinis nusikaltimas virsti buitiniu nusikaltimu, juolab tai-

23 Lietuvos Respublikos pagalbos nuo nusikalstamos veikos nukentėjusiems asmenims įstatymas. 2021-01-14, Nr. XIV-169.

24 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-104-719/2021.

25 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-13-719/2020.

komu ne pagal paskirtį. Didžiausiu iššūkiu tampa išnaudojimo požymio turinio atskleidimas: nustatoma, kokiam tikslui padaryta ir kas padaryta, bet neatsakoma į klausimą – *kaip* padaryta? Negalima įrodinėti šio nusikaltimo prielaidomis ir spėjimais. Antai baudžiamojoje byloje Kirgizijos pilietis I. G. pagal BK 147 straipsnio 1 dalį nuteistas už tai, kad kartu su Z. G., pasinaudodami nukentėjusiosios pažeidžiamumu – lengvu protiniu atsilikimu, sunkia materialine ir socialine jos padėtimi, pasiūlė jai sudaryti fiktyvią santuoką su Z. G. už piniginių atlygį, taip paskatindami ir nulemdami nukentėjusiosios apsisprendimą. Nukentėjusiajai, dėl savo pažeidžiamumo nematančiai kitos priimtinos išeities, sutikus, t. y. ją užverbavus, Z. G. ir nukentėjusioji sudarė fiktyvią santuoką²⁶. Šioje baudžiamojoje byloje teismai padarė pagrįstą ir motyvuotą išvadą, kad Z. G. santuoka buvo sudaryta fiktyviai, siekiant jam gauti leidimą gyventi Lietuvos Respublikoje, pažadėjus nukentėjusiajai už tai mokėti po 100 Eur kas mėnesį nuo santuokos sudarymo. Vis dėlto santuokos fiktyvumas savaime nėra aplinkybė, patvirtinanti, kad santuoka buvo sudaryta priverstinai. Šioje byloje nebuvo nustatyta kitų būtinųjų prekybos žmonėmis požymių: nukentėjusiosios laisvės ribojimo, siekiant ją išnaudoti ir kontroliuoti, pasinaudojant jos pažeidžiamumu. Byloje nebuvo nustatyta ir I. G. bei Z. G. tikslo išnaudoti asmenį. Juk išnaudojimo tikslas, kaip prekybos žmonėmis elementas, siejamas su nesąžiningo naudojimosi kitu žmogumi formomis, kurios pasižymi dideliu pavojingumu, šturkščiai pažeidžia žmogaus teises ir orumą, nedera su civilizuotos visuomenės taisyklėmis²⁷. Sudarydami fiktyvią santuoką Z. G. ir nukentėjusioji siekė tam tikrų savo tikslų: Z. G. norėjo gauti leidimą laikinai gyventi Lietuvos Respublikoje, o moteris – gauti piniginių atlygį. Taigi I. G. ir Z. G. tikslas buvo ne siekis kontroliuoti ir išnaudoti moterį, o sudaryti sąlygas Z. G. gauti leidimą laikinai gyventi Lietuvos Respublikoje, materialiai už tai atsilyginus nuotakai. Tarptautinėje teisėje tokie tikslai paprastai yra siejami ne su prekybos žmonėmis, o su neteisėtos migracijos veikomis. Kasacinis teismas, įvertinęs visas išdėstytas aplinkybes, konstatavo, kad Z. G. fiktyviai sudaryta santuoka su nukentėjusiaja neatitinka privalomųjų prekybos žmonėmis nusikalstamos veikos sudėties požymių. Baudžiamoji byla buvo nutraukta.

Suprantama, kad prekybos žmonėmis aukų ir visuomenės reakcija į teismų sprendimus dėl labai sunkiu nusikaltimu (prekyba žmonėmis) kaltinamų asmenų išteisinimo yra gana griežta ir priešiška, bet, nepaisant jokių išorinių aplinkybių, teismams labai svarbu išlikti objektyviems ir atsižvelgti ne tik į nukentėjusiųjų teises, bet užtikrinti ir kaltinamojo teisę į teisingą teismą, t. y. kad nė vienas asmuo nebūtų nuteistas esant pagrįstų abejonų dėl jo kaltės.

Nustatant prekybos žmonėmis atvejus, labai svarbu įrodyti atitinkamo sandorio žmogaus atžvilgiu (ar su juo pačiu), turint tikslą neteisėtai jį išnaudoti, faktą. Pripažįs-

26 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-1-1073/2023.

27 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-551-788/2015.

tant vieną ar kitą veiką išnaudojimu, vis dėlto reikėtų labiau vadovautis turiniu negu forma (sąrašu). Kitaip tariant, vienokios ar kitokios veiklos pripažinimas išnaudojimu daugiausia priklauso nuo konkrečių bylos aplinkybių ir vadovavimosi protingumo principu. Išnaudojimu galima pripažinti tik tokias naudojimosi kitu žmogumi formas, kurios pasižymi dideliu (pakankamu) pavojingumu, šturkščiai pažeidžia žmogaus teises bei orumą ir nedera su civilizuotos visuomenės taisyklėmis.

Tuo tarpu priešingumo laisvei įrodinėjimas – tikra fronto linija baudžiamosiose bylose. Niekas nenori būti nuteistas už prekybą žmonėmis. Kaltinamųjų gynyba (itin stipri) organizuojama visais būdais interpretuojant įvykius ir faktus taip, kad tik nebūtų matyti jokio varžymo: žmogus buvo laisvas; bet kada galėjo pabėgti nuo kaltininkų, bet nepabėgo; galėjo kviestis (ieškoti) pagalbos, bet to nedarė ir pan. Pasitelkiamas visas aukos reputaciją menkinančių argumentų arsenalas, juolab kad aukos iš tiesų dažnai nebūna moralinis pavyzdys kitiems, ypač jaunimui. Prekybos žmonėmis aukos kaip įrodymų šaltinis – labai prieštaringi, dažnai blogos reputacijos asmenys. Teisėjai neturėtų kreipti į tai daug dėmesio, nes „patikimų aukų“ tokiose bylose nebūna. Asmens laisvės suvaržymą tam tikrais atvejais gali lemti ne pati veika (sandoris), o poveikio būdas (pavyzdžiui, pasinaudojimas nukentėjusio asmens priklausomumu ar pažeidžiamumu, fizinio smurto vartojimas). Laisvės suvaržymui nustatyti verbavimo atveju reikia atskiro ir detalesnio pagrindimo, ypač jei verbuojant žmogų poveikis daromas apgaule, o išnaudojimo tikslas yra susijęs su darbo santykiais. Socialinės aukos gyvenimo sąlygos – labai svarbi informacija, galinti lemti poveikio ir laisvės ribojimo įrodymą.

Labai svarbus ir aukos pažeidžiamumo aiškinimas. Sunki turtinė, socialinė ar kitokia susiklosčiusi padėtis nėra vienintelė priežastis, dėl kurios asmuo priima kaltinamojo pasiūlymą, ir savaimė nepašalina piktnaudžiavimo pažeidžiamumu fakto. Kartu pripažintina, kad teismai, nustatydami piktnaudžiavimo aukos pažeidžiamumu faktus, turi vertinti ne tik susiklosčiusios nukentėjusiųjų padėties faktinę pusę, bet ir išnaudojimo, į kurį šie įtraukiami, turinį bei padarinius jų likimui, taip pat visas kitas priežastis, paskatinusias auką priimti piktavališką pasiūlymą. Štai vienoje kasacinio teismo nutartyje aukos pažeidžiamumas, be kita ko, buvo grindžiamas ir jos priklausomybe nuo alkoholio²⁸.

Dar vienas labai svarbus kasacinio teismo išaiškinimas, susijęs su BK 147 straipsnio 2 dalyje nustatyta prekybą žmonėmis kvalifikuojančia aplinkybe, – kai veika padaryta dviem ar daugiau nukentėjusių asmenų. Šios kvalifikuojančios aplinkybės (kaip ir kitų šioje 147 straipsnio dalyje nurodytų aplinkybių) nustatymas lemia pačios veikos priskyrimą labai sunkių nusikaltimų kategorijai ir atitinkamai griežtesnės sankcijos taikymą. Be to, prekybos žmonėmis teisinė samprata, kurią sudaro veiksmai, kuriais siekiama

28 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-172-788/2021.

įtraukti asmenį į išnaudojimą (verbavimas, gabenimas, laikymas nelaisvėje ir kt.), savaime suponuoja daugybinį tokios nusikalstamos veiklos epizodiškumą ir tęstinumą. Taigi iš pačios prekybos žmonėmis nusikaltimo sudėties išplaukia, kad minėtieji veiksmai, padaryti net ir prieš kelis nukentėjusiuosius, esant bendrai tyčiai taip veikti, kvalifikuotini ne kaip atskiros nusikalstamos veikos, bet kaip tęstinė nusikalstama veika, nurodyta BK 147 straipsnio 2 dalyje²⁹.

BK 157 straipsnyje „Vaiko pirkimas arba pardavimas“ nurodytų vaiko seksualinio išnaudojimo formų sąrašas nėra baigtinis. Seksualiai vaikas gali būti išnaudojamas ir tokiomis seksualinio išnaudojimo formomis, už kurias baudžiamoji atsakomybė nenustatyta. Tokiu atveju būtina įvertinti, ar vaikas perkamas ar parduodamas žinant ar siekiant jį išnaudoti bet kokiai neteisėtai seksualinei veiklai, kuri yra susijusi su vaiku disponuojančio asmens ar kitų asmenų seksualinių poreikių tenkinimu.

Moterų verbavimo, jau užverbuotų moterų pardavimo ir pirkimo bei gabenimo bylose grindžiant apkaltinamąjį nuosprendį pagal prekybos žmonėmis straipsnį būtina kruopščiai pagrįsti poveikį, kuris buvo daromas aukai ir kurį darant buvo palenkiamas jos valia (ar buvo smurtaujama, gąsdinama, apgaulinėjama, ar buvo piktnaudžiaujama pažeidžiamumu), bei veikos priešingumą laisvei (ar aukos galimybės ištrūkti iš prekeivių kontrolės buvo ribotos, ar buvo ribojama aukos judėjimo laisvė, pasisavinami tapatybės dokumentai, kontroliuojamas kasdienis gyvenimas, blokuojami socialiniai kontaktai). Veikos priešingumą laisvei galima pagrįsti ir tuo, kad auka dėl savo socialinės atskirties, sunkios materialinės padėties neturėjo kito pasirinkimo, kaip tik pasiduoti primestam pasiūlymui įtraukti į išnaudojimą.

Pamatinė idėja yra tai, kad prostitucija nėra laisvas moterų pasirinkimas. Tyrimai rodo, kad dauguma prostitucija verčiasi ne vien dėl ekonominių sunkumų. Tapimą profesionalia prostitute, kuriai prostitucija yra pagrindinis pajamų šaltinis, lemia ne tiek laisvas pasirinkimas, kiek išoriniai nekontroliuojami veiksniai (patirta seksualinė prievarta, prievartinis gyvenimas su vyresnio amžiaus vyrais ir kt.). Daugeliu atvejų verstis prostitucija moteris priverčia sunki finansinė, ekonominė padėtis, socialinės aplinkybės. Prostitutės – tai „belaisvės moterys“, priverstos teikti seksualines paslaugas kiekvienam be pasirinkimo ir vienodai visiems. Neretai bene svarbiausi yra finansiniai ir ekonominiai motyvai, dėl kurių merginos ir moterys įsitraukia į prostituciją. Kitos priežastys ir sąlygos, privertusios moteris ir merginas verstis prostitucija: patirta seksualinė prievarta, nelaimingai susiklostęs gyvenimas, skurdas, pinigų narkotikams stygius, būtinybė išlaikyti vaikus ar šeimą, neturėjimas specialybės ar darbo.

29 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-172-788/2021.

5. IŠNAUDOJIMAS PRIVERSTINIAM DARBUI – SLAPTAS PRIKLAUSOMYBĖS IR PAVERGIMO MECHANIZMAS

Pastaruoju metu išnaudojimas priverstiniam darbui sulaukia visuomenės dėmesio visame pasaulyje. Labai ilgą laiką, daugelį metų, šis reiškinys likdavo žmonių seksualinio išnaudojimo šešėlyje. Kai apie jį užsimindavo žiniasklaidos atstovai, politikai ar ekspertai, dažniausiai būdavo kalbama tik apie migracijos problemą, keliančią grėsmę tam tikros šalies ekonominiam stabilumui. Šiuo metu niekas neabejoja, kad neteisėtas vertimas dirbti tam tikrą darbą ar teikti tam tikras paslaugas sietinas su žmogaus laisvo pasirinkimo užsiimti tam tikra veikla varžymu. Priverstinis darbas – bet koks darbas ar tarnyba, kurių buvo išreikalauta prievarta, grasinant nuobauda ir kurių asmuo nesutiko atlikti sava valia. Tokio varžymo būdai yra identiški tiems, kurie nurodyti prekybos žmonėmis (BK 147 straipsnis) normoje, taigi gali būti susiję tiek su tiesioginiu smurtiniu poveikiu asmeniui, tiek ir su asmens nesmurtiniu privertimu elgtis prieš savo valią.

Skurdas, nedarbas, besiplečianti šešėlinė ekonomika, pigios darbo jėgos ir paslaugų paklausa yra veiksniai, skatinantys prekybą žmonėmis. Vis daugiau aukų verbuojama per žiniasklaidos priemones, o informacinių ir ryšių technologijų naudojimas kelia papildomų sunkumų tiriant prekybos žmonėmis bylas ir vykdant baudžiamąjį persekiojimą. Prekyba žmonėmis turint tikslą išnaudoti juos priverstiniam darbui daugelyje valstybių tampa pagrindine prekybos žmonėmis forma. Pavyzdžiui, Belgija, Suomija, Portugalija, Jungtinė Karalystė ir Ukraina čia priskaičiuoja daugiau kaip 50 proc. visų nustatytų prekybos žmonėmis aukų. Moldovoje 2011–2019 m. nustatytų prekybos žmonėmis aukų dalis išaugo daugiau nei dvigubai: nuo 29 proc. iki 66 proc.

Pabrėžtina, kad prekyba žmonėmis ir tarptautinėje, ir Europos Sąjungos teisėje traktuojama kaip vergijos forma ir pripažįstama vienu iš pagrindinių žmogaus teisių pažeidimų. Plačiąja prasme prekyba žmonėmis suprantama kaip tam tikri sandėriai dėl žmogaus, siekiant jį pavergti ir paversti išnaudojimo objektu. Visuotinai žinomos žmogaus išnaudojimo formos, su kuriomis siejama prekyba žmonėmis, yra vergija, prostitucija ir kitos seksualinio išnaudojimo sritys, pornografijos gaminimas, priverstinis darbas ir paslaugos, elgetavimas, pavergimas už skolas, baudžiavinė padėtis, nelegalus įvaikinimas, įtraukimas į nusikalstamą veiklą, santuokinė vergija, nelegalus žmogaus organų pasisavinimas transplantacijai.

Išnaudojimo priverstiniam darbui bylose labai svarbu atsakyti į klausimą, ar teismai pagrįstai konstatuoja išnaudojimo priverstiniam darbui tikslą, prekeivių žmonėmis padarytų veiksmų priešingumą nukentėjusiųjų laisvei, jų verbavimo, apgaulės, pasinaudojimo jų pažeidžiamumu ir priklausomumu faktus. Aiškinant išnaudojimo priverstiniam darbui sąvoką pirmiausia remiamasi Tarptautinės darbo organizacijos 1930 m. birželio 28 d. konvencijos Nr. 29 „Dėl priverstinio ar privalomojo darbo“ 2 straipsnio 1 dalimi, kurioje

priverstinis ar privalomasis darbas apibrėžtas kaip bet koks darbas ar tarnyba, kurių buvo išreikalauta prievarta, grasinant nuobauda ir kurių asmuo nesutiko atlikti sava valia. Taigi neteisėtas žmogaus vertimas dirbti tam tikrą darbą ar teikti tam tikras paslaugas sietinas su jo laisvo pasirinkimo užsiimti tam tikra veikla varžymu³⁰. Paties išnaudojimo priverstiniam darbui faktas nėra prekybos žmonėmis nusikaltimo sudėties požymis ir gali būti pagrindas taikyti kitą BK straipsnį, bet išnaudojimo aplinkybių nustatymas tokio pobūdžio byloje yra svarbus dėl to, kad leidžia spręsti apie verbuojant asmenis, juos gabenant, laikant nelaisvėje ar atliekant kitus kaltinamiesiems pagal BK 147 straipsnį inkriminuotus veiksmus buvusį išnaudojimo tikslą³¹. Jei pradėję dirbti nukentėjusieji netenka galimybės laisvai nutraukti darbą, užsiimti kita veikla, teismai paprastai konstatuoja, kad tokie kaltininkų veiksmai atitinka siekį išnaudoti verbuojamus asmenis priverstiniam darbui. Be to, kaip ir prekybos žmonėmis atveju, konstatuoti buvus išnaudojimą priverstiniam darbui nėra būtina sąlyga, kad verčiamas dirbti asmuo būtų visiškai praradęs laisvę. Pakanka nustatyti dalinį tokio asmens laisvės suvaržymą, nesuderinamą su normaliais darbo santykiais civilizuotoje visuomenėje.

Atlyginimas už darbą ir jo dydis dažniausiai yra pagrindiniai veiksniai, lemiantys žmogaus apsisprendimą dirbti tam tikrą konkretų darbą. Vis dėlto ne bet koks žmogaus suklaidinimas dėl žadamo mokėti atlyginimo dydžio, darbo pobūdžio ar kitų sąlygų, lėmusių jo apsisprendimą sutikti su siūlomu darbu, gali būti vertinamas kaip prekybos žmonėmis požymis. Priešingu atveju bet kokie teisės pažeidimai darbo santykių srityje ar bet kokia apgaulė, taip pat ir susijusi su darbo sąlygomis ar žadamo atlyginimo dydžiu, gali būti nepagrįstai vertinama kaip prekyba žmonėmis. Aptariamaisiais atvejais tam, kad veika būtų kvalifikuojama kaip prekyba žmonėmis, būtina nustatyti, ar verbavimu ir apgaule buvo siekiama taip palenkti ar suvaržyti aukos laisvę, kad ši fiziškai arba dėl palaužtos valios pakliūtų kaltininko įtakon, būtų kontroliuojama, negalėtų pasirinkti kitokio elgesio varianto, kaip tik paklusti kaltininko valiai ir būti išnaudojamai³².

BK 147¹ straipsnio 2 dalyje nurodytas vertinamasis požymis „nežmoniškos sąlygos“. Ar konkrečias sąlygas, kuriomis asmuo buvo verčiamas dirbti ar teikti paslaugas, galima pripažinti nežmoniškomis, kiekvieną kartą sprendžia bylą nagrinėjantis teismas, atsižvelgdamas į konkrečias faktines aplinkybes. Kad būtų galima taikyti šį požymį, turėtų būti nustatytas faktas, jog nukentėjusysis buvo išnaudojamas ir jam buvo sukeltamos dvasinės ar fizinės kančios, nesuteikiant galimybės patenkinti būtinųjų žmogiškųjų poreikių, tokių kaip miegas, poilsis, pavalgymas, gamtinių reikalų atlikimas, laisvalaikis

30 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-288-648/2018.

31 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-57-788/2022.

32 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-104-719/2021.

po darbo valandų, bendravimas su šeima, artimaisiais ir kt.³³ Teismams kyla nemažai sunkumų vertinant atvejus, kai asmuo buvo verčiamas dirbti ar teikti paslaugas vergijos ar kitokiomis nežmoniškomis sąlygomis.

Kasacinis teismas, pasisakydamas ir dėl priverstinio darbo nežmoniškomis sąlygomis aiškinimo, nurodė, kad aiškinant darbo nežmoniškomis sąlygomis sampratą atsižvelgtina į jai artimą ypatingai išnaudojamo darbo sąlygų sampratą, kurios apibrėžimas pateiktas Europos Parlamento ir Tarybos 2009 m. birželio 18 d. direktyvos 2009/52/EB 2 straipsnio 1 punkte: tai darbo sąlygos, įskaitant tas sąlygas, kurios atsiranda dėl diskriminacijos dėl lyties ar kitų priežasčių, kai yra labai didelė disproporcija, palyginti su teisėtai dirbančių darbuotojų darbo sąlygomis, ir kai jos, pavyzdžiui, daro poveikį darbuotojų sveikatai bei saugai ir yra nesuderinamos su žmogaus orumu. Išplėstinė septynių teisėjų kolegija atkreipė dėmesį į teisės doktriną, kurioje, be to, pasisakoma, kad priverstinio darbo nežmoniškomis sąlygomis atveju turėtų būti nustatytas faktas, jog nukentėjusysis buvo išnaudojamas ir jam sukeliama dvasinė ar fizinė kančia, nesuteikiant galimybės patenkinti būtinųjų žmogiškųjų poreikių, kaip antai normalus miegas, pailsėjimas, pavalgymas, gamtinių reikalų atlikimas, laisvalaikis po darbo valandų, bendravimas su šeima, artimaisiais ir kt., taip pat vertimas dirbti nepriimtiniomis sąlygomis, kaip antai dideliame karštyje, šaltyje, toksiškoje, radioaktyvioje aplinkoje be apsaugos priemonių, žeminant asmens garbę ar orumą ir pan. Konkrečioje baudžiamojoje byloje vienam iš nukentėjusiųjų, pradėjusiam dirbti vieno iš nuteistųjų parduotuvėje, buvo iš dalies suvaržyta jo laisvė pasirinkti darbą ir gyvenamąją vietą. Nors darbas nebuvo sunkus, bet teko dirbti po 10 valandų per dieną be poilsio dienų, gyventi toje pačioje parduotuvėje, gyvenimo sąlygos buvo nesuderinamos su žmogaus orumu, nesuteikta galimybių patenkinti būtinuosius poreikius – normalaus miego, pavalgymo, gamtinių reikalų atlikimo, be to, asmuo nuteistųjų buvo žeminamas³⁴.

Didžiausiu iššūkiu teismams, o kartu ir visoms teisėsaugos institucijoms, tampa paieška kriterijų (ribų), kurie skiria žmonių išnaudojimo priverstiniam darbui ar paslaugoms, kaip nusikalstamos veikos, atvejus nuo civilinių teisinių darbo santykių. Labai svarbi Ministrų Komiteto 2022 m. rugsėjo 27 d. priimta rekomendacija CM/Rec(2022)21 valstybėms narėms dėl prekybos žmonėmis darbo išnaudojimo tikslais prevencijos ir kovos su ja³⁵. Joje remiamasi GRETA stebėsenos aprašu, taip pat Europos Žmogaus Teisių Teismo ir Europos socialinių teisių komiteto praktika. Rekomendacijoje valstybių

33 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-73-511/2021.

34 Ten pat.

35 Recommendation CM/Rec(2022)21 of the Committee of Ministers to member States on preventing and combating trafficking in human beings for the purpose of labour exploitation. Adopted by the Committee of Ministers on 27 September 2022 at the 1444th meeting of the Ministers' Deputies.

narių vyriausybių prašoma priimti nacionalinius kovos su prekyba žmonėmis įstatymus, politiką ir strategijas, kad pagal juos būtų sprendžiamas prekybos žmonėmis darbo išnaudojimo tikslais klausimas ir laikomasi žmogaus teisėmis pagrįsto, į aukas orientuoto požiūrio. Žinoma, strategijoms įgyvendinti turėtų būti skiriamas pakankamas finansavimas, jos turėtų būti koordinuojamos, stebimos ir vertinamos taikant specialius mechanizmus. Šios politikos tikslas turėtų būti užkirsti kelią prekybai žmonėmis turint tikslą išnaudoti jų darbą, apsaugoti aukų teises ir užtikrinti joms galimybę pasinaudoti veiksmingomis teisių gynimo priemonėmis, įskaitant kompensaciją, nubausti už nusikaltimus atsakingus asmenis, skatinti tarptautinį ir tarpinstitucinį bendradarbiavimą bei koordinavimą. Prie rekomendacijos pridėtas aiškinamasis memorandumas, kuriame išsamiai išdėstyti būtini veiksmai: nuo prevencijos iki informuotumo didinimo, ypač darbuotojų migrantų informavimo apie jų teises ir darbo rinkos reguliavimo ypatumus. Siekiant apsaugoti pažeidžiamus darbuotojus nuo išnaudojimo, labai svarbu išplėsti darbo apsaugos taikymo sritį įtraukiant visas ekonomikos sritis, įskaitant darbą namuose, nereguliuojamus sektorius, šešėlinės ekonomikos verslus ir nelegalų darbą. Labai svarbus ir darbo inspekcijų vaidmuo, todėl reikia suteikti joms platesnius įgaliojimus.

Atskirti darbo teisės pažeidimus nuo prekybos žmonėmis turint tikslą išnaudoti jų darbą nėra lengva, todėl prekybos žmonėmis aukos dažnai nepripažįstamos, o kaltininkai nepatraukiami baudžiamojon atsakomybėn arba išteisinami. Rekomendacijoje valstybių narių prašoma įstatymais arba gairėmis išsamiau apibrėžti išnaudojimo darbe sąvoką, kad būtų išvengta nenuoseklaus aiškinimo ir teisinio netikrumo. Valstybės narės turėtų priimti konkrečias išnaudojimo darbe vertinimo ir taikymo prekybos žmonėmis srityje gaires, kuriose būtų išaiškinta, dėl ko nesugebėjimas kovoti su darbo teisės pažeidimais gali lemti išnaudojimo darbe nusikaltimus.

Čia itin svarbi EŽTT byla *Chowdury ir kt. prieš Graikiją*³⁶, kurioje nustatyti tam tikri standartai, leidžiantys identifikuoti išnaudojimą priverstiniam darbui. Išankstinis sutikimas dirbti darbą nėra kliūtis kvalifikuoti priverstinį darbą arba prekybą žmonėmis turint tikslą juos išnaudoti darbui. Kai darbdavys piktnaudžiauja savo valdžia arba naudojasi sunkesne darbuotojų padėtimi tam, kad juos išnaudotų, darbuotojai nesisiūlo dirbti savo noru. Prekyba žmonėmis ir priverstinis darbas gali vykti net jei judėjimo laisvė nėra ribojama, kitas prievartos dirbti požymis – darbo užmokesčio nemokėjimas, o siekiant nustatyti žmogaus pažeidžiamumą svarbu dokumentų nebuvimas.

36 European Court of Human Rights. Case of *Chowdury and others v. Greece*. Application No. 21884/15, 30 March 2017.

Žr. <https://www.asylumlawdatabase.eu/en/content/ecthr-chowdury-and-others-v-greece-application-no-2188415-30-march-2017>

IŠVADOS

1. Kovą su prekyba žmonėmis neabejotinai lydi daugybė specifinių iššūkių, kyla probleminių klausimų, kurie gal ir nebus iki galo išspręsti, bet labai svarbu toliau ieškoti naujų šios kovos formų, nuolat keistis įvairių šalių patirtimi ir žiniomis šioje srityje siekiant, kad šios nusikalstamos veikos aukų skaičius sumažėtų iki minimumo, o esamos aukos jaustų pakankamą paramą ir gautų reikiamą pagalbą.
2. Šiuo metu veikiantis (tikrai sėkmingai) baudžiamosios justicijos modelis užtikrina prekybos žmonėmis aukų teisių ir teisėtų interesų apsaugą – tinkamą atstovavimą, pagarbų elgesį su auka baudžiamojo proceso metu, fizinio ir emocinio saugumo užtikrinimą, pakankamai dėmesio skiriant tikslui išvengti pakartotinės viktimizacijos, kurią dažniausiai lemia neatidus, formalus teisminės sistemos institucijų elgesys, pasikartojančios, neprofesionalios apklausos, liudijimas dalyvaujant kaltininkams ir kiti panašūs veiksniai. Teismų sistemos subjektai skatinami bendradarbiauti tarpusavyje ir su nevyriausybinėmis organizacijomis, dirbančiomis su tokiomis aukomis. Tai tęstinis uždavinys visoms teisėsaugos institucijoms.
3. Teismai nuo teorinių prekybos žmonėmis veikų (BK 147 straipsnis) kvalifikavimo aspektų nukrypsta nežymiai. Vis dėlto nustačius piktnaudžiavimą aukos pažeidžiamumu nelengva įvertinti, kaip auka tampa pažeidžiama ir kaip tuo pasinaudojama, neaiškus pažeidžiamumo ir išnaudojimo požymio turinys. Auka prekybos žmonėmis kontekste turi patirti nenormalumo būseną. Nustatant prekybos žmonėmis atvejus, labai svarbu įrodyti atitinkamo sandorio žmogaus atžvilgiu (ar su juo pačiu), turint tikslą neteisėtai jį išnaudoti, faktą.
4. Didžiausias iššūkis teismams, o kartu ir visoms teisėsaugos institucijoms, yra paieška kriterijų (ribų), pagal kuriuos galima atskirti žmonių išnaudojimo priverstiniam darbui ar paslaugoms, kaip nusikalstamos veikos, atvejus nuo civilinių teisinių darbo santykių.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Norminiai teisės aktai

Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (2000). *Valstybės žinios*, 89-2741.

Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas (2002). *Valstybės žinios*, 37-1341.

Lietuvos Respublikos įstatymas dėl užsieniečių teisinės padėties. 2004-04-29, Nr. IX-2206.

Lietuvos Respublikos pagalbos nuo nusikalstamos veikos nukentėjusiems asmenims įstatymas. 2021-01-14, Nr. XIV-169.

Specialioji literatūra

Aronowitz, A. (2016). The Social Ethology of Human Trafficking: How Poverty and Cultural Practices Facilitate Trafficking. Iš: *Human Trafficking: Issues Beyond Criminalization*. Vatican City: Libreria Editrice Vaticana.

- Campana, P. (2021). Online and Technology-facilitated Trafficking in Human Beings (THB). UK. Draft GRETA report on Lithuania (3th evaluation round) (2023). Council of Europe.
- Global Estimates of Modern Slavery. Forced Labour and Forced Marriage (2022). International Labour Organization (ILO), Walk Free, and International Organization for Migration (IOM).
- Human dignity lost at the EU's borders. Protecting Rights at Borders (PRAB). Report, 2021.
- Interlinkages between Trafficking in Persons and Marriage. Issue paper (2020). United Nations Office on Drugs and Crime. Vienna.
- Lietuvos kriminalinės policijos biuro duomenys (2022).
- Recommendation CM/Rec(2022)21 of the Committee of Ministers to member States on preventing and combating trafficking in human beings for the purpose of labour exploitation. Adopted by the Committee of Ministers on 27 September 2022 at the 1444th meeting of the Ministers' Deputies.
- Secretariat of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings. 45th meeting of GRETA, Strasbourg, 26–28 September 2022.
- Trafficking Along Migration Routes to Europe. Bridging the Gap between Migration, Asylum and Anti-Trafficking (2018). EU, p. 16.

Teismų praktika

- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-332/2006.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-104-719/2021.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-13-719/2020.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-1-1073/2023.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-551-788/2015.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-172-788/2021.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-288-648/2018.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-57-788/2022.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-104-719/2021.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kasacinė nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-73-511/2021.
- Didžiosios kolegijos 2020 m. birželio 25 d. sprendimas byloje *S. M. prieš Kroatiją*, peticijos Nr. 60561/14.
- European Court of Human Rights. Case of *Chowdury and others v. Greece*. Application No. 21884/15, 30 March 2017. Žr. <https://www.asylumlawdatabase.eu/en/content/ecthr-chowdury-and-others-v-greece-application-no-2188415-30-march-2017>

Elektroniniai leidiniai

- Targeting Vulnerabilities: The Impact of the Syrian War and Refugee Situation on Trafficking in Persons - A Study of Syria, Turkey, Lebanon, Jordan and Iraq. ICMPD, 2015. Žr. www.icmpd.org/fileadmin/ICMPD-Website/Anti-Trafficking/Targeting_Vulnerabilities_EN__SOFT_.pdf
- Touzenis, K. (2010). Trafficking in human beings. Human rights and trans-national criminal law, developments in law and practices. UNESCO, <https://www.coe.int/en/web/anti-human-trafficking/judgments-of-the-court>
- U.S. Department of State. 2023 Trafficking in Persons Report: Ukraine. Žr. <https://www.state.gov/reports/2023-trafficking-in-persons-report/ukraine/>